

νά καταλάβουμε αυτό πού, πρίν, όσο βλέπαμε τόν άλλον αποκλειστικά από τή θέση τῆς δικῆς μας ταυτότητας, μᾶς ἦταν ἀνοίκειο, ξένο. Μετά, ὅταν ἐπιστρέφουμε σέ αυτό πού ἤμασταν, δέν εἴμαστε ἀκριβῶς ὅπως πρίν. Αὐτή ἡ ἐπικοινωνία μέ τή διαφορά ἔχει ἀνακατασκευάσει καί ἀνακαθορίσει τήν ταυτότητά μας, ἐπειδή ἡ ἑτερότητα, ἡ διαφορά, συμπράττει γιά τήν κατασκευή τῆς ταυτότητας. Μετά τή συγχωρητική πράξη, χωρίς νά ἐκμηδενίζεται ἡ ἀγαπητική δυναμική της, ἔχουμε βγεῖ κερδισμένοι. Ἔχουμε «κάνει ταμεῖο», γιατί εἴμαστε πιό πλούσιοι, ἔχοντας πιά τόν πλοῦτο τῆς διαφορᾶς, τό περιεχόμενο τῆς ἑτερότητας ὡς διαφορᾶς περιεχόμενης στήν ταυτότητά μας. Αὐτό τό ἀνεξάλειπτο ἴχνος ἀφήνει ἡ συγχωρητική πράξη. Πολλά τέτοια ἴχνη μᾶς κάνουν νά εἴμαστε σάν ἀνοιχτό βιβλίο καί νά μᾶς διαβάζουν οἱ ἄλλοι. Αὐτό, μιλώντας καταχρηστικῶς, εἶναι μιᾶ ιδιαίτερη ἐπικοινωνία τῶν εἰδῶν. Ἄρκει νά ξέρει κανεῖς τό εἶδος του.

Βαγγέλης Μπιτσώρης

Βλαντιμίρ Ζανκελεβίτς
Ἡ συγχώρηση καί τό ἀπαράγραπτο

Ἡ πραγματεύση τοῦ περί συγχωρήσεως ἐρωτήματος ἀπό τόν Γαλλοεβραῖο φιλόσοφο ρωσικῆς καταγωγῆς Βλαντιμίρ Ζανκελεβίτς (Vladimir Jankélévitch) κατατρύχεται ἀκατάπαυστα ἀπό τήν τραγική ἐμπειρία τῆς γενοκτονικῆς ἐξόντωσης τῶν Ἑβραίων ἀπό τό γερμανικό ναζιστικό καθεστῶς. Φρονῶ ὅτι αὐτή ἡ ἐμπειρία τόν ὀδηγεῖ ἐξ ὑπαρχῆς νά διατυπώσει, σχεδόν ταυτόχρονα (ἀπό τό 1965 ἕως τό 1967), δύο διαφορετικές θέσεις, γιά ὀρισμένους ἕως καί ἀντιφατικές, μεταπηδώντας ἀπό τήν ἄνευ ὄρων, ἀπροϋπόθετη προσταγή γιά συγχώρηση στήν ὑπό ὄρους ἀντίστοιχη προσταγή, τουτέστιν μολύνοντας μιάν ἀπόλυτη ὑπερβολική ἠθική τάξη μέ τή σχετικότητα τῆς δικαιοπολιτικῆς τάξης. Σέ συνάρτηση μέ τή συγχώρηση, τό κοινό στοιχεῖο αὐτῶν τῶν δύο τάξεων εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ἀσυγχώρητου, γαλλιστί τοῦ *impardonnable*, τό ὁποῖο ἐνῶ στό πεδίο τῆς ὑπερβολικῆς, ἀπροϋπόθετης ἠθικῆς εἶναι ὁ ὅρος ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ τῆς συγχώρησης πού τήν καθιστᾶ δυνατή, ἐφικτή, στό ἀντίστιχο δικαιοπολιτικό ταυτίζεται μέ τή νομική ἔννοια τοῦ ἀπαράγραπτου,

του *imprescriptible*, καθιστώντας τή συγχώρηση αδύνατη, ανέφικτη. Είναι όμως πράγματι αντιφατικές αυτές οι δύο διαφορετικές θέσεις του Ζανκελεβίτς;

I. Το άσυγχώρητο είναι το άπαράγραπτο;

Ο γαλλικός νόμος τῆς 24ης Δεκεμβρίου 1964 ανακηρύσσει άπαράγραπτα τὰ «έγκλήματα κατά τῆς ανθρωπότητας» όπως αυτά διατυπώνονται στό ψήφισμα του Ὁργανισμού Ἡνωμένων Ἐθνῶν τῆς 13ης Φεβρουαρίου 1946, σύμφωνα μέ τόν καινοφανή προσδιορισμό τους πού είναι έγγεγραμμένος αρχικά στόν καταστατικό χάρτη του στρατιωτικού δικαστηρίου τῆς Νυρεμβέργης (8 Αύγουστου 1945) καί άφορᾶ, μεταξύ άλλων συναφῶν έγκλημάτων, τό Ὀλοκαύτωμα, τὰ κίνητρα του οποίου είναι «φυλετικά» (ή «γενοκτονία» καί τό «άπαρτχάιντ» προστέθηκαν λίγο αργότερα μέ δύο συμβάσεις του ΟΗΕ). Στή Γαλλία, από τό 1964 έως καί τό 1965, ή συζήτηση γιά τήν παραγραφή ή τό άπαράγραπτο τῶν ναζιστικῶν έγκλημάτων είναι θελλώδης καί σέ αὐτήν συμμετέχει καί ὁ Ζανκελεβίτς. Στίς 3.1.1965 άποστέλλει μία έπιστολή στήν έφημερίδα *Le Monde* ύποστηρίζοντας τό άπαράγραπτο. Τόν έπόμενο μήνα δημοσιεύει στή *Revue administrative* (τχ. 103) τό άρθρο *Τό άπαράγραπτο (L'imprescriptible)* γιά τό ίδιο θέμα, καί τελικά τό 1971 εκδίδεται ένα κείμενό του υπό τόν τίτλο *Pardonner? (Νά συγχωρήσουμε;)*, στό όποιο «αναπτύσσει» τίς θέσεις πού είχε διατυπώσει τό 1965. Ἐντωμεταξύ, τό 1967 έχει εκδώσει ένα εκτενές φιλοσοφικό δοκίμιο υπό τόν τίτλο *Ἡ συγχώρηση. Στήν εισαγωγική «Προειδοποίηση» του κειμένου του 1971 ὁ ίδιος ὁ Ζανκελεβίτς έπισημαίνει:*

Σέ μία μελέτη καθαρά φιλοσοφική γιά τή *Συγχώρηση, τήν όποία άλλωστε έχουμε δημοσιεύσει* [1967], ή άπάντηση στό έρώτημα *Πρέπει νά συγχωρήσουμε; φαίνεται νά αντιφάσκει πρὸς αὐτήν πού δίνεται έδῶ.*¹

Ὁ Γαλλοεβραϊός φιλόσοφος φρονεῖ ὅτι τό Ὀλοκαύτωμα είναι «“μεταφυσικό” έγκλημα», «προϊόν τῆς καθαρῆς κακίας καί τῆς ὄντολογικῆς κακίας», γιατί «άρνεῖται τήν οὐσία του ανθρώπου ως ανθρώπου» καί καταφέρεται «έναντίον τῆς “άνθρωπινότητας” [“*hominité*”] του ανθρώπου γενικῶς». Ὁ ναζιστικός, άπολύτως έξοντωτικός ρατσισμός έχει ως στόχο τήν «εαυτότητα του ὄντος, δηλαδή τό ανθρώπινο στοιχείο του ανθρώπου καθ' ὄλοκληρίαν». (Αὐτή άκριβῶς ή φιλοσοφική έρμηνεία διαφαίνεται καί στή νομική όνομασία του νεοφανοῦς ποινικοῦ έγκλήματος: έγκλημα κατά τῆς ανθρωπότητας, τουτέστιν τῆς *άνθρωπινότητας*.) Ἐδῶ έχουμε νά κάνουμε μέ ένα «όντως άπειρο έγκλημα»,² άπύθμενο, δηλαδή αὐτό ύπερβαίνει τὰ ὅρια του ανθρωπίνως καί δυνατῶς έννοουμένου έγκλήματος, είναι δέ τόσο άπειρο ὥστε οιαδήποτε ανθρωπινή τιμωρία είναι άπείρως αναντίστοιχη πρὸς τήν άπειρότητά του. Πρόκειται γιά ένα «άνεξιλέωτο», «άνεπανόρθωτο» έγκλημα, τό όποιο ως εκ τούτου καθιστᾶ τή συγχώρηση αδύνατη, ανέφικτη. Ἡ άμεση συνέπεια τῆς έναντίωσης στήν παραγραφή αὐτῶν τῶν έγκλημάτων είναι ή έξομώωση του άσυγχώρητου καί του άπαράγραπτου. Καταρχάς

¹ Vladimir Jankélévitch, *L'imprescriptible*, Seuil, συλλ. «Essais», Παρίσι 1986, σ. 14.

² Ὁ.π., σ. (κατά σειράν) 25, 22, 28.

τό Όλοκαύτωμα είναι αδύνατον νά συγχωρηθεί, γιατί δέν πληροῖ ἕναν θεμελιακό ἀναγκαῖο ὄρο, τήν αἴτηση συγχώρησης ἀπό τόν ἴδιο τόν θύτη, ἀπό τούς ἴδιους τούς θύτες. (Στόν ἐνικό ἤ/καί στόν πληθυντικό; Τεράστιο πρόβλημα, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια.)

Ἡ συγχώρηση! Μᾶς ζήτησαν ὅμως ποτέ συγχώρηση; Μόνον ἡ ἀπόγνωση καί τό αἶσθημα ἐγκατάλειψης τοῦ ἐνόχου θά ἔδιναν νόημα καί λόγο ὑπαρξης στή συγχώρηση. Ὅταν ὁ ἐνοχος εἶναι παχύς, καλοθρεμμένος, εὐκατάστατος καί ἔχει πλουτίσει χάρις στό «οἰκονομικό θαῦμα», ἡ συγχώρηση εἶναι μιᾶ θλιβερή ἀστειότητα. Ὅχι, ἡ συγχώρηση δέν εἶναι καμωμένη γιά τά γουρούνια καί τίς γουρούνες τους. Ἡ συγχώρηση πέθανε στά στρατόπεδα τοῦ θανάτου.³

Αὐτῆς τῆς σκληρῆς, καυστικῆς ἕως καί ὑβριστικῆς ρήσης γιά τόν γερμανικό λαό, ἔχει προηγηθεῖ μιᾶ ἄλλη ρήση ἠπιότερης χροιάς, ἀλλά καί πάλι σκανδαλιστική:

Γι' αὐτό θά λέγαμε ἀσμένως, ἀντιστρέφοντας τούς ὄρους τῆς παράκλησης πού ἀπευθύνει ὁ Ἰησοῦς στόν Θεό, στό Κατά Λουκᾶν Εὐαγγέλιο: Κύριε, μήν τούς συγχωρήσεις, διότι γνωρίζουν τί κάνουν.⁴

Γιά νά ἐρμηνεύσουμε τίς ἀνωτέρω θέσεις καί νά ἀξιολογήσουμε κατά πόσο ἀντιφάσκουν πρὸς τίς ἀκραϊφῶς φιλοσοφικές θέσεις τῆς ὑπερβολικῆς ἠθικῆς του, εἶναι ἀναγκαῖο νά δοῦμε ποιά εἶναι ἡ αὐθεντικῆ, ἀληθῆς, ἀπό-

³ Ὁ.π., σ. 50.

⁴ Ὁ.π., σ. 43. Βλ. Λκ 23:34: Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς, οὐ γάρ οἶδασιν τί ποιοῦσιν.

λυτη –ὄχι σχετική– συγχώρηση κατά τόν Ζανκελεβίτς. Τρία εἶναι τὰ χαρακτηριστικά της: πρῶτον εἶναι «ἕνα χρονολογημένο συμβάν πού ἐρχεται αἰφνιδίως στήν τάδε ἢ τῆ δείνα στιγμή τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι», δεύτερον «εἶναι, στό περιθώριο οἰασδῆποτε νομιμότητας, ἕνα ἀφιλοκερδές δῶρο τοῦ προσβεβλημένου πρὸς αὐτόν πού τόν προσέβαλε» καί, τρίτον, «εἶναι μιᾶ προσωπική σχέση μέ κάποιον».⁵

1. Τό πρῶτο χαρακτηριστικό δίνει ἔμφαση στή σχέση τῆς συγχώρησης μέ τή χρονική στιγμή, διαφοροποιώντας την ἀπό τή λήθη, ἡ ὁποία κινεῖται στό μεσοδιάστημα πού συνεπάγεται τή χρονική φθορά, τό χρόνο πού μεσολαβεῖ γιά νά ἐπέλθει ἡ λήθη. Ἡ συγχώρηση, ἀντίθετα, διέπεται ἀπό τή διάρκεια (μπερξονική ὀφειλή), πέραν τῆς χρονικῆς φθορᾶς, πέραν τῆς λήθης:

Συνεπῶς, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, τό πράγμα πού ἔχει γίνει [la chose faite] ἄρχισε καί θά τελειώσει, ἐνῶ τό γεγονός ὅτι τό ἔχω κάνει [le fait d'avoir fait], ἂν καί ἔχει ἀρχίσει, δέν θά τελειώσει ποτέ· τό πράγμα πού ἔχει γίνει ἐμφανίζεται γιά νά ἐξαφανιστεῖ σταδιακά μέσω τοῦ ἐπιτελέσματος τοῦ γίγνεσθαι, ἀλλά τό γεγονός ὅτι τό ἔχω κάνει παρατείνεται-δαιωνίζεται ὡς ἐξαφανιζόμενη ἐμφάνιση.⁶

Ἐν ὀλίγοις, ἡ ἀληθῆς συγχώρηση δέν προϋποθέτει τή λήθη οὔτε ταυτίζεται μέ αὐτήν. Τό θύμα συγχωρεῖ τόν θύτη μόνον ἐφόσον θυμᾶται τό γεγονός ὅτι ὑπῆρξε θύμα. Καί τή στιγμή πού συγχωρεῖ, ἡ μνήμη τοῦ γεγονότος ὅτι

⁵ Vladimir Jankélévitch, *Le pardon*, στό *Philosophie morale*, συλλ. «Mille & une pages», Flammarion, Παρίσι 1998, σ. 1001.

⁶ Ὁ.π., σ. 1038.

ἦταν θύμα εἶναι ἀκέραια, ὀλοζώντανη, δέν ἔχει φθαρεῖ, δέν ἔχει διαγραφεῖ.

Γι' αὐτό ἀκριβῶς ἡ συγχώρηση διαφοροποιεῖται ἀπό τήν παραγραφή, τήν ἀμνηστία, οἱ ὁποῖες καθίστανται δυνατές μόνο ἐπικαλούμενες τήν ἀναγκαιότητα τῆς λήθης. Ἡ παραγραφή ἐγγράφεται πρωτίστως στή χρονική διάρκεια τοῦ μεσοδιαστήματος καί συνεπάγεται τή λήθη. Τό 1971 ὁ Ζανκελεβίτς ἰσχυρίζεται ὅτι «ἡ λήθη εἶχε ἤδη κάνει τό ἔργο της πρὶν ἀπό τήν παραγραφή: μετά τήν παραγραφή ἡ λήθη θά γινόταν κατά κάποιον τρόπο ἐπίσημη καί κανονιστική», ὅτι συνεπῶς ἡ συγχώρηση ὡς λήθη εἶναι ἓνα τετελεσμένο γεγονός πού εὐνοεῖ τήν «ἀδιαφορία, τήν ἠθική ἀμνηστία».⁷ Ἀλλά τά θύματα τῆς Σοῶ ἀξιῶνουν νά θυμώμαστε διαρκῶς τό γεγονός ὅτι κάποιος διέπραξαν, στό παρελθόν, ἐναντίον τους ἓνα ἔγκλημα κατά τῆς ἀνθρωπότητας, τό ὁποῖο δέν μπορεῖ νά συγχωρηθεῖ, δηλαδή νά παραγραφεῖ. Γιατί ὑπάρχει

λήθη καί λήθη! [...] Ἡ φύση πού λησμονεῖ, ὅπως λέγεται, εἶναι χωρίς ἐκδικητική πικρία, ἀλλά ἡ ἀμεριμνησία της δέν ἔχει καμία ἠθική σημασία: γιατί ἡ ἀμεριμνησία τῆς ἀνοιξιάντικης ἐκ νέου ἀνθησης, πού δέν λαμβάνει διόλου ὑπ' ὄψιν τό παρελθόν, εἶναι ἐπίσης ἀπουσία εὐγνωμοσύνης καί πιστότητας. [...] Ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος πού λησμονεῖ εἶναι μιᾶ συνείδηση πού θά μποροῦσε νά ἐνθυμεῖται, νά παραμένει πιστή, νά διατηρεῖ τό παρελθόν μέσα στό παρόν.⁸

Ἐν κατακλείδι, τό ἀσυγχώρητο τοῦ Ὀλοκαυτώματος

⁷ *L'imprescriptible*, ὁ.π., σ. 48.

⁸ *Le pardon*, ὁ.π., σ. 1030-1031.

διατηρεῖ ζωντανή τή μνήμη τοῦ παρελθόντος στό παρόν, ἀκόμη καί μετά εἴκοσι ἔτη, καί αὐτή ἡ μνήμη πρέπει νά διατηρηθεῖ ζωντανή ἐσαεῖ, ἀπαγορεύοντας τή συγχώρηση τοῦ ἀσυγχώρητου, τοῦ ἐσαεῖ ἀπαράγραπτου. Στόν Ζανκελεβίτς αὐτή ἡ μνήμη ἔχει ἄλλο ὄνομα, λέγεται μνησικακία, τουτέστιν μνήμη τοῦ κακοῦ πού ἔχει διαπραχθεῖ:

Καί ἐφόσον δέν μποροῦμε νά φτύσουμε τοὺς τουρίστες, οὔτε νά τοὺς πετάξουμε πέτρες, μᾶς μένει μία καί μόνη λύση: νά θυμώμαστε, νά αὐτοσυγκεντρωθῆτε [...]. Ἐκεῖ ὅπου δέν μπορεῖς νά «κάνεις» τίποτε, τουλάχιστον μπορεῖς νά συναίσθανθεῖς [*ressentir*], ἀνεξάντλητα. [...] Τό συναίσθημα [*sentiment*] πού νιώθουμε δέν ὀνομάζεται ἐκδικητική πικρία [*rancune*], ἀλλά φρίκη: φρίκη ἀνυπερβλήτη γι' αὐτό πού συνέβη, φρίκη γιά τοὺς φανατικούς πού διέπραξαν αὐτό τό πράγμα, γιά τοὺς ἄμορφους πού τό ἀποδέχτηκαν καί γιά τοὺς ἀδιάφορους πού ἤδη τό λησμόνησαν. Αὐτή εἶναι λοιπόν ἡ «μνησικακία» μας [*ressentiment*]. Γιατί ἡ «μνησικακία» μπορεῖ νά εἶναι ἐπίσης τό ἀναζωογονημένο καί ἔντονα βιωμένο συναίσθημα τοῦ ἀνεξιλέωτου πράγματος: διαμαρτύρεται ἐναντίον μιᾶς ἠθικῆς ἀμνηστίας πού δέν εἶναι παρά μόνον ἐπαίσχυντη ἀμνηστία.⁹

Ἄς συνοψίσουμε λοιπόν τήν ἀντίφαση τοῦ Ζανκελεβίτς ὡς πρὸς τή σχέση μεταξύ τῆς μνήμης καί τῆς λήθης. Ἐνῶ ἀποφαίνεται ὅτι «γιά νά συγχωρήσουμε πρέπει καταρχάς νά θυμώμαστε»,¹⁰ τουτέστιν εἶναι ἀδιανόητο νά συγχωρήσεις λησμονώντας τό κακό πού ἔχεις ὑποστεί, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά

⁹ *L'imprescriptible*, ὁ.π., σ. 61-62. (Γιά τή μνησικακία, βλ. ἐπίσης α) ὁ.π., σ. 37, 51, καί β) *Le pardon*, ὁ.π., σ. 1000, 1012, 1013, 1104.)

¹⁰ *Le pardon*, ὁ.π., σ. 1118.

υποστηρίζει ότι ακριβώς ή μνήμη του κακού απαγορεύει να συγχωρήσεις. Φρονώ ότι ο Ζανκελεβίτς δέν αντιφάσκει, γιατί αυτό που διαφοροποιεί τή συγχωρούσα μνήμη από αυτήν που αποκλείει τή συγχώρηση είναι ή διάκριση μεταξύ αφενός του συγχωρήσιμου, αφέσιμου κακού και αφετέρου του 'Ασυγχώρητου, ριζικού κακού. Έτσι όμως υπονομεύεται όλο τό οικοδόμημα τής υπερβολικής ήθικης του, σύμφωνα μέ τήν όποία συγχωρούνται τά πάντα. Έπιπλέον ή άξιοδότηση τής μνησικακίας ως τής καλής μνήμης πού διακρίνει τό συγγνωστό, τό αφέσιμο από τό 'Ασυγχώρητο-άπαράγραπτο κακό μεταθέτει τή συγχώρηση από τό πεδίο τής ήθικης σέ αυτό του δικαίου και τής πολιτικης.

2. Τό δεύτερο χαρακτηριστικό τής άληθινής συγχώρησης είναι ή άνιδιοτέλειά της, ή άνυστερόβουλη, άναιτιολόγητη, δωρεάν δωρεά της, μιά οίονεί χάρις.¹¹

Η συγγνώμη [excuse] άπαλλάσσει τόν ένοχο επειδή κατανοεί. Και ή συγχώρηση [pardon], καθαυτή, δέν συγχωρεί επειδή κατανοεί, αλλά πρώτα συγχωρεί άνευ λόγου [sans raisons] και κατόπιν, κατά κάποιον τρόπο, κατανοεί ή μαντεύει. [...] Η συγχώρηση κατανοεί και δέν κατανοεί.¹²

Αυτό συνιστά ακριβώς τήν ούσιωδώς άπορητική φύση τής άληθινής συγχώρησης, ή όποία ώθει τόν Ζανκελεβίτς νά τή χαρακτηρίσει «τρελή».¹³

¹¹ Ό.π., σ. 1106: «Έπίσης ή χάρις τής συγχώρησης, όμοια ως προς αυτό μέ τήν ειλικρινή καθαρή άγάπη, κάνει άλαλους και σιωπηλούς όσους προσπαθούν νά σκεφτούν τή συγχώρηση μέσω συλλογισμών».

¹² Ό.π., σ. 1144.

¹³ Ό.π., σ. 1095, 1149.

Άλλά αυτή ή άναιτιολογία τήν εντάσσει σέ ένα χώρο πέραν του δικαίου, τό όποιο είναι υποχρεωμένο, διά του νόμου, νά αναζητήσει τά αίτια τής κακόβουλης πράξης και νά πράξει δεόντως, πάντοτε όμως έλλογα, μετά λόγου γνώσεως. Η συγχώρηση, γενικώς και άνεξαιρέτως, δέν εντάσσεται στό χώρο του δικαίου, άνήκει αποκλειστικά στή σφαίρα τής ήθικης, δέν είναι έπ' ούδενί νομική, δικαυική έννοια. Ο νόμος, ό δικαστής δέν άναγνωρίζουν τή συγχώρηση, στήν άρμοδιότητά τους υπάγονται ή άμνηστία, ή παραγραφή, δέν συγχωρούν, αλλά είτε καταδικάζουν είτε άθλώνουν, πάντοτε μέσα σέ ένα προκαθορισμένο πλαίσιο θεσμισμένων και συγκεκριμένων καταδικαστικών ή άπαλλακτικών νομικών κανόνων:

Πράγματι, ή συγχώρηση άνάγεται στήν εκτός νόμου και εκτός δικαίου περιοχή τής ύπαρξης μας.¹⁴

Όστόσο, όταν ό Ζανκελεβίτς εκλαμβάνει τό άπαράγραπτο ως άσυγχώρητο, ή υποστήριξη του νόμου για τήν άδυνατότητα παραγραφής των έγκλημάτων κατά τής άνθρωπότητας άναιρεί τήν ήθική διάσταση τής συγχώρησης υπάγοντάς τήν στήν άρμοδιότητα του δικαίου, τής δικονομίας, τής δικαστικής διαδικασίας και τής έτυμηνγορίας, τουτέστιν τής τιμωρίας, τής ποινής, μιάς έννοιας διαμετρικά αντίθετης προς τήν ήθική σύσταση τής συγχώρησης:

[...] ή συγχώρηση, τή στιγμή πού συγχωρεί, πρέπει νά καταβάλει πάνω στον έαυτό μας μιά βίαιη προσπάθεια, ούτως

¹⁴ Ό.π., σ. 1004.

ώστε, αντί να καταδικάσει τόν ένοχο, να τόν απαλλάξει. Ή παράλογη συγχώρηση τής άμαρτίας είναι μιά πρόκληση γιά τήν ποινική λογική.¹⁵

Παραταΰτα, ή τελική θέση του Ζανκελεβίτς ως πρός τή σχέση τής συγχώρησης μέ τήν αναγκαιότητα έπιβολής ποινής είναι άμφίθυμη έως άντιφατική. Αυτό άκριβώς πιστοποιεί τό άκόλουθο παράθεμα, πού σχετικοποιεί τό άμέσως προηγούμενο:

Τό συγχωρεΐν απαλλάσσει τόν ένοχο από τήν ποινή του, ή από ένα μέρος τής ποινής του, ή τόν άπελευθερώνει πρίν από τήν εκτέλεση τής ποινής του· και όλα αυτά, έπιπλέον, γιά τό τίποτε και χωρίς κανένα άντάλλαγμα, δωρεάν. Άλλά γιά όλα αυτά είναι αναγκαΐο να ύπάρχει άκόμη μιά ποινή ή ένα κομμάτι ποινής πού πρέπει να άποδοθεΐ.¹⁶

Ό Ζανκελεβίτς, μαζί μέ τήν Άρεντ και τόν Λεβινάς, φρονεί ότι μολοντί οι δύο έννοιες είναι έτερογενείς, ή μιά δέν αποκλείει τήν άλλη ή, καλύτερα, ή μιά δέν πρέπει να αποκλείει τήν άλλη. Ή Άρεντ συνδέει τή συγχώρηση μέ τήν έπιβολή τής δέουσας ποινής έμμένοντας στή συμμετρική σχέση τους:

Ή τιμωρία είναι μιά άλλη δυνατότητα, ούδόπως άντιφατική: έχει κάτι κοινό μέ τή συγχώρηση και αυτό συνίσταται στό ότι προσπαθεΐ να θέσει τέρμα σε ένα πράγμα τό όποιο, χωρίς παρέμβαση, θα μπορούσε να συνεχίζεται άτέρμονα. Συνεπώς είναι πολύ ένδεικτικό -άποτελεί δομικό στοιχείο τής περιοχής των άνθρώπινων ύποθέσεων- ότι οι άνθρωποι

είναι άνίκανοι να συγχωρήσουν αυτό πού αδυνατούν να τιμωρήσουν και είναι άνίκανοι να τιμωρήσουν αυτό πού άποκαλύπτεται ως άσυγχώρητο.¹⁷

Τό έρώτημα πού τίθεται έν προκειμένω είναι κατά πόσον ή συγχώρηση του ένόχου μπορεί να είναι σύμμετρη μέ τήν τιμωρία του, και δή τήν ποινική. Ό Ζανκελεβίτς έπισημαΐνει ότι ή σύμμετρη ποινή εξιλεώνει τόν άδικητή, τόν απαλλάσσει από τό άδίκημα πού έχει διαπράξει. Ή εξιλέωση μέσω τής ποινής καθιστά δυνατή και τή συχώρηση. Στην περίπτωση όμως των ναζιστικών έγκλημάτων, τής Σοά, ή συμμετρία μεταξύ του ούτως ή άλλως συμβατικού, πεπερασμένου, άνθρώπινου μεγέθους τής ποινής και του ύπέρμετρου, άπειρου, άπάνθρωπου έγκλήματος έχει καταλυθεΐ:

Δέν μπορείς να τιμωρήσεις τόν έγκληματία μέ μιά τιμωρία άνάλογη μέ τό έγκλημά του: διότι σε σύγκριση μέ τό άπειρο όλα τά πεπερασμένα μεγέθη τείνουν να εξισωθούν, έτσι ώστε ή τιμωρία γίνεται σχεδόν άδιάφορη: αυτό πού συνέβη είναι στήν κυριολεξία άνεξιλέωτο. Δέν ξέρεις μέ ποιόν να τά βάλεις ούτε ποιόν να κατηγορήσεις.¹⁸

Όπως λέει ό Ντερριντά (πού διαχωρίζει ρητά τήν έπιβολή ποινής από τήν άπροϋπόθετη συγχώρηση, χωρίς να τίς άποσυνδέει),

ό ίδιος ό Ζανκελεβίτς ύπογραμμΐζει τή λέξη «άνεξιλέωτο». Μάλιστα θέλει να έπισημάνει ότι όπου ύπάρχει άνεξιλέωτο,

¹⁷ Hannah Arendt, *Condition de l'homme moderne*, Calmann-Lévy, συλλ. «Agora», Παρίσι 1983, σ. 307.

¹⁸ *L'imprescriptible*, ό.π., σ. 29.

¹⁵ Ό.π., σ. 1114.

¹⁶ Ό.π., σ. 1005.

υπάρχει ασυγχώρητο, και όπου επέρχεται τό ασυγχώρητο, ή συγχώρηση γίνεται αδύνατη. Είναι τό τέλος τής συγχώρησης και τής ιστορίας τής συγχώρησης: ή συγχώρηση πέθανε στά στρατόπεδα του θανάτου.¹⁹

Άν για τόν Ζανκελεβίτς τό ανεξιλέωτο είναι τό ασυγχώρητο, τότε ή συγχώρηση καθίσταται αδύνατη. Για τόν Ντερριντά, αντίθετα,

ή συγχώρηση, αν υπάρχει κάτι τέτοιο, δέν πρέπει και δέν μπορεί νά συγχωρεί παρά μόνο τό ασυγχώρητο, τό ανεξιλέωτο – και συνεπώς νά κάνει τό αδύνατον.²⁰

Τό άλλο συναφές ερώτημα πού τίθεται είναι κατά πόσον ή συγχώρηση είναι συμβατή μέ τήν τιμωρία, και δή τήν ποινική. Για τόν Λεβινάς, όπως και για τόν Ζανκελεβίτς, ή συγχώρηση δέν απαλλάσσει τόν συγχωρηθέντα από τή διαδικασία τής δικανικής κρίσης. Μολονότι ή λεβινασική υπερ-ηθική επιτάσσει τήν ασύμμετρη σχέση του εγώ προς τόν άλλο, κατά τήν οποία τό πρώτο είναι ὄμηρος του δευτέρου, μολονότι αυτή ή σχέση είναι αποκλειστικά δυαδική, «πρόσωπο μέ πρόσωπο» («face à face»), στή σχέση του θύτη (πού ζητᾶ συγχώρηση) και του θύματος (πού συγχωρεῖ) ὑπείσέρχεται ταυτόχρονα και «τό τρίτο μέρος» («le tiers») ως δικαιοσύνη, ἐννοούμενη κατ' οὐσίαν ως δίκαιο. Ἐδῶ ἀκριβῶς παρεμβάλλεται τό δικαιοκοπολιτικό, ὁ τρίτος, ἀφενός ως πολίτης, ἀφετέρου ως κράτος ὑπό τήν ιδιότητα τής νομοθετικής και ποινικής ἐξουσίας:

¹⁹ Jacques Derrida, *Pardoner. L'impardonnable et l'imprescriptible*. Galilée, Παρίσι 2012, σ. 38.

²⁰ Ο.π., σ. 28.

Ἐάν ένας ἄνθρωπος διαπράξει ἕνα παράπτωμα εἰς βάρος κάποιου ἀνθρώπου, ὁ Θεός δέν ἐπεμβαίνει. Χρειάζεται ἕνα ἐπίγειο δικαστήριο για νά ἀπονείμει δικαιοσύνη μεταξύ ἀνθρώπων. Χρειάζεται κάτι παραπάνω ἀπό τή συμφιλίωση ἀνάμεσα στον ἀδικητή και στον ἀδικημένο – χρειάζεται ή δικαιοσύνη και ὁ δικαστής. Και ή κύρωση [sanction]. Τό δράμα τής συγχώρησης δέν ἔχει δύο πρόσωπα μόνο ἀλλά τρία.²¹

Ἐν ὀλίγοις ή συγχώρηση συμβαδίζει μέ τήν ἔννοια τής δικαιοσύνης ἐννοούμενης ως δικαίου. Ὅστοςο κατ' ἐμέ, σέ αυτό ἀκριβῶς τό σημείο, ή ἔνσταση ἐγείρεται ἐκ νέου και παραμένει ἀλώβητη: πού είναι ή ἀνιδιοτέλεια τής συγχώρησης, ὅταν αυτή θέτει ως ὄρο τής ἐκχώρησής της τήν προκαταλαμβανόμενη, προεξοφλούμενη κύρωση του ἀδικητῆ;

3. Τό τρίτο χαρακτηριστικό τής συγχώρησης συνίσταται στό ὅτι «εἶναι μιά προσωπική σχέση μέ κάποιον», και δή δυαδική, μόνο μεταξύ θύτη και θύματος, δηλαδή ή συγχώρηση δίδεται και ζητεῖται προσωπικά, ὄχι σέ/ἀπό συλλογικότητες. (Ἐδῶ ἐγείρεται μιά ἀλληλουχία συναφῶν ἐρωτημάτων πού δέν θά τά πραγματευτεῖ ή παρούσα εἰσήγηση: Ποιός συγχωρεῖ, ποιόν ἢ/και τί; Ἐγώ συγχωρῶ ἢ ἐμεῖς συγχωροῦμε; Συγχώρηση ζητῶ ἐγώ ἢ ἐμεῖς; Συγχωρῶ τόν ἐγκληματία ἢ/και τό ἐγκλημά του;) Ὅστοςο ὁ Ζανκελεβίτς καταγγέλλει (μέ ἀπερίγραφτη ἐμ-πάθεια) καθ' ὀλοκληρίαν τόν γερμανικό λαό, γιατί ἀκόμη δέν ἔχει

²¹ Ἐμμανουέλ Λεβινάς, *Τέσσερις ταλμουδικές μελέτες*, μτφρ. Σταῦρος Ζουμπολάκης, Πόλις, Ἀθήνα 1995, σ. 64.

ζητήσει συγχώρηση από τὰ θύματά του, τὰ ὅποια μάταια τὴν ἀναμένουν καὶ ὡς ἐκ τούτου, ἀκόμη καὶ ἂν ἤθελαν, ἀδυνατοῦν νὰ τὸν συγχωρήσουν, γιατί κατ' αὐτόν ἡ αἴτηση συγχώρησης εἶναι ὁ πρῶτιστος ὅρος γιὰ τὴν ἐκχώρησή της:

Οἱ Γερμανοὶ εἶναι ἓνας «ἀμετανόητος λαός». [...] Μᾶς ζήτησαν ὅμως ποτέ συγχώρηση; [...] Εἶναι ἓνα ἔγκλημα γιὰ τὸ ὁποῖο ἓνας ὀλόκληρος λαός εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑπεύθυνος. [...] Τὸ ἔγκλημα πού διεπράχθη ἐν ὀνόματι τῆς ἀνωτερότητας τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ ἐπισύρει τὴν ἐθνικὴ εὐθύνη ὅλων τῶν Γερμανῶν. [...] Μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἐκατομμυρίων βουβῶν ἢ συνένοχων Γερμανῶν ὑπάρχουν ἐλάχιστοι ἀθῶοι. [...] Ἐκτός ἀπὸ αὐτές τίς ἑλίτε, ἓνας ὀλόκληρος λαός εἶχε σχέση, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μὲ τὴν ἐπιχείρηση τῆς γιγάντιας ἐξόντωσης. [...] Ἀκόμη ἤχοῦν στὰ αὐτιά μας οἱ ἀπαίσιες ὑλακές τῶν συνεδρίων τῆς Νυρεμβέργης. Ἴδου ἓνα ἀνεξάντλητο θέμα ἀμνηχανίας καὶ κατάπληξης: πῶς ἓνας καλοκάγαθος λαός μπόρεσε νὰ γίνῃ λαός λυσσασμένων σκυλιῶν; Θά κατηγορηθοῦμε ὅτι συγκρίνουμε αὐτούς τούς κακοποιούς μὲ τὰ σκυλιά; Πράγματι, τὸ ὁμολογῶ: ἡ σύγκριση εἶναι ὑβριστικὴ γιὰ τὰ σκυλιά. Τὰ σκυλιά δὲν θά εἶχαν ἐφεύρει τούς θαλάμους ἀερίων οὔτε θά εἶχαν σκεφτεῖ νὰ κάνουν ἐνέσεις φαινόλης στὴν καρδιά μικρῶν παιδιῶν [...].²²

Ἄν ἡ Σοά εἶναι ἓνα ἔγκλημα συλλογικό, τότε ὑπάρχει

²² *L'imprescriptible*, ὁ.π., σ. (κατὰ σειράν) 49, 50, 44-45. Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ὁ Ζανκελεβίτς ἔχει γνωρίσει αὐτοπροσώπως τὴν ἀγριότητα τοῦ Γερμανοῦ κατακτητῆ, γιατί ὁ ἴδιος συμμετεῖχε, ἐπὶ γαλλικοῦ ἐδάφους, στὴ γαλλικὴ Ἀντίσταση. Βλ. Vladimir Jankélévitch, *Ὁ ναζισμός καὶ τὸ εἶναι*, Ἐλευθεριακὴ Κουλτούρα, Ἀθήνα 2013.

συλλογικὴ εὐθύνη καὶ συλλογικὴ ἐνοχὴ. Ἐπ' αὐτοῦ ὁ Ζανκελεβίτς φαίνεται πάλι νὰ ἀντιφάσκει, γιατί ἀναγνωρίζει ὅτι «ὑπῆρχαν Γερμανοὶ δημοκράτες στὰ στρατόπεδα», ὅποτε δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι «οἱ Γερμανοὶ εἶναι ὑπεύθυνοι συλλογικά ἢ ὡς Γερμανοί».²³ Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1980 ὁ Βιάρντ Ράβελινγκ (Wiard Raveling), Γερμανὸς καθηγητῆς τῆς ἀγγλικῆς καὶ γαλλικῆς γλώσσας στό γυμνάσιο, σαράντα ἐτῶν, οἰκογενειάρχης, ἀπευθύνει μία ἐπιστολὴ στὸν Ζανκελεβίτς, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὴ φράση: «Ἐγώ, προσωπικά, δὲν σκότωσα Ἑβραίους»²⁴ καὶ τελειώνει μὲ τὴν πρόσκληση νὰ τὸν ἐπισκεφτεῖ στό σπίτι του στὴ Γερμανία. Ὁ Ζανκελεβίτς ἀνταπάντησε ἀρχίζοντας ὡς ἐξῆς:

Εἶμαι συγκινημένος ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ σας. Ἀνέμενα αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ ἐπὶ τριάντα πέντε χρόνια. Θέλω νὰ πῶ, μιά ἐπιστολὴ μέσῳ τῆς ὁποίας κάποιος ἐπωμίζεται πλήρως τὴ φρικαλεότητα μὲ τὴν ὁποία δὲν ἔχει καμία σχέση.²⁵

(Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἴθισται νὰ ὀνομάζεται «ἐπιστολὴ τῆς συγχώρησης», μολονότι ὁ ἀποστολέας της οὔτε γράφει τὴ λέξη «συγχώρηση» οὔτε ἐκφράζει, ἔστω καὶ ὑπόρρητα, τὴν πρόθεση νὰ τὴ ζητήσει. Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ζανκελεβίτς ἐπίσης ἀπουσιάζει ἡ λέξη. Καὶ στίς δύο ἀπουσιάζει τόσο ἡ «αἴτηση συγχώρησης» ὅσο καὶ «τό συγχωρεῖν».)

Ὁ Ζανκελεβίτς φρονεῖ ὅτι μὲ τὴν ἐπιστολὴ του ὁ Ράβελινγκ ἐπωμίζεται προσωπικά τὸ μερίδιο τῆς ἐθνικῆς, συλλογικῆς εὐθύνης γιὰ τὸ Ὀλοκαύτωμα, καὶ ἐπομένως

²³ Ὁ.π., σ. 44.

²⁴ *Le magazine littéraire*, τχ. 333, Ἰούλιος 1995, σ. 53.

²⁵ Ὁ.π., σ. 57.

δικαιώνεται ή θέση του πού άναιρεί τήν άρχή σύμφωνα μέ τήν όποία ή αίτηση και ή έκχώρηση τής συγχώρησης είναι αποκλειστικά προσωπική, διαπροσωπική, μεταξύ θύματος και θύτη. Μάλιστα αυτή ή ευθύνη φαίνεται πώς είναι ένα είδος κληρονομικού άμαρτήματος: τό παράπτωμα μεταβιβάζεται από τούς άμαρτωλούς γονείς στά άθώα τέκνα, από τά συγκεκριμένα ένοχα άτομα σέ όλόκληρο τό έθνος. Έπομένως ή συλλογική ευθύνη και ένοχή συνεπάγεται τό συλλογικό αίτημα συγχώρησης.

Και οι συγχωρούντες; Μπορεί νά είναι, εκτός τών νεκρών θυμάτων, οι συγγενείς, τά τέκνα τών άδικημένων ή κάποιοι άλλοι; Για νά υπερασπιστεί τό Άσυγχώρητο τής ναζιστικής θηριωδίας και κατ' επέκταση τή μή παραγραφή της, ό Ζανκελεβίτς θά επικαλεστεί, άντιστρόφως τούτη τή φορά, τήν άρχή τής άυστηρώς έννοούμενης διαπροσωπικής δυαδικότητας:

Και ποιό είναι αυτοί οι επεικειές νομικοί [πού υπερασπίζονται τήν παραγραφή τών έγκλημάτων εναντίον τής ανθρωπότητας], παρακαλώ; [...] Μέ ποιάν ιδιότητα θά είχαν τό ελεύθερο νά συγχωροϋν έν ονόματί μας; [...] Καθένας είναι ελεύθερος νά συγχωρήσει τίς επιθέσεις πού έχει ύποστεί προσωπικά, άν θεωρεί πώς αυτό είναι σωστό. Άλλά τίς επιθέσεις εναντίον τών άλλων, μέ ποιό δικαίωμα θά τίς συγχωρούσε; [...] Και θά προσθέσω ακόμη τό εξής: Δέν βλέπω γιατί θά έπρεπε έμείς, οι επιζώντες, νά συγχωρήσουμε. [...] Τά θύματα πρέπει νά συγχωρήσουν.²⁶

Στό ίδιο έρώτημα ό Ντερριντά άπαντά καταφάσκοντας, άπορητικά, άντικρατικά, και τίς δυό άντιτιθέμενες άρχές:

²⁶ *L'imprescriptible*, ό.π., σ. 54-55.

Δέν έχω τό δικαίωμα νά ζητήσω συγχώρηση ή νά συγχωρήσω έν ονόματι άλλων ατόμων, θυμάτων ή έγκληματιών. Αυτή ή ένικότητα βρίσκεται στόν πυρήνα τής συγχώρησης. Άλλά ταυτόχρονα δέν υπάρχει σκηνή τής συγχώρησης χωρίς μαρτυρία, χωρίς έπιβίωση, χωρίς διάρκεια πέραν τής έμπειρίας του τραύματος, τής βίας· και ήδη σ' αυτή τήν ένικότητα τής έμπειρίας, τής σχέσης πρόσωπο μέ πρόσωπο μεταξύ έγκληματία και του θύματος, είναι παρόν τό τρίτο μέρος [le tiers] και διαφαίνεται κάτι σάν κοινότητα. Έξου ή άμηχανία [...] και ή άντίφαση: ή συγχώρηση είναι ή έμπειρία τής σχέσης πρόσωπο μέ πρόσωπο, του «έγώ» και του «έσύ», αλλά ταυτόχρονα υπάρχει ήδη κοινότητα, γενιά, μαρτυρία· από τή στιγμή πού υπάρχει εκφώνημα, άποδεκτή ή μή άποδεκτή συγχώρηση, υπάρχει έμπλοκή τής κοινότητας, συνεπώς μιās όρισμένης συλλογικότητας.²⁷

Στό τέλος αυτού του πρώτου μέρους τής εισήγησής μου εκκρεμεί μιá άπάντηση στό έρώτημα πού θέτει ό ένδότιτλος του: «Τό άσυγχώρητο είναι τό άπαραγράπτο;». Κατά τον Ντερριντά,

όπου ή συγχώρηση υπερβαίνει τήν ποινική λογική, είναι ξένη πρός οιονδήποτε δικαυκό χώρο, ακόμη και στόν δικαυκό χώρο όπου εμφανίστηκε μετά τον πόλεμο ή έννοια του έγκλήματος κατά τής ανθρωπότητας και έπειτα, στή Γαλλία τό 1964, ό νόμος για τό άπαραγράπτο τών έγκλημάτων εναντίον τής ανθρωπότητας. Τό άπαραγράπτο δέν είναι τό ά-συγχώρητο.²⁸

²⁷ Jacques Derrida, *Sur parole*, Editions de l'aube, Le Moulin du Château 1999, σ. 139.

²⁸ Jacques Derrida, *Pardoner. L'impardonnable et l'imprescriptible*, ό.π., σ. 17. Βλ., έπίσης, σ. 31 και 62.

Γιά τόν Ζανκελεβίτς, αντιθέτως, υπάρχει ένα υπέρμετρο ἔγκλημα, τό ριζικό κακό, προϊόν τῆς ἐλεύθερης ἀνθρώπινης βούλησης, πού εἶναι τό Ἀσυγχώρητο καί ὡς ἐκ τούτου ἀπαράγραπτο:

Ἄνταν μιά πράξη ἀρνείται τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, ἡ παραγραφή πού θά προσπαθοῦσε νά δώσει ἀφεση ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιτακτικῆς ἠθικῆς [morale] ἀντιφάσκει-διαψεύδει (σ)τήν ἴδια τήν ἐπιτακτικῆς ἠθικῆς.²⁹

Μήπως ὅμως, πέραν αὐτῆς τῆς ἐπιτακτικῆς ἠθικῆς, ὁ Ζανκελεβίτς υπερασπίζεται μιάν ἄλλη ἠθική, ἀπεριόριστη, ἄνευ ὁρίων καί ἄνευ ὅρων; Αὐτό εἶναι ἀκριβῶς τό ἐρώτημα πού πραγματεύεται τό δεύτερο μέρος τῆς εἰσήγησής μου.

II. Ἡ ὑπερβολική ἠθική τῆς συγχώρησης

Τό 1977, σέ μιά συνέντευξή του, ὁ Ζανκελεβίτς προσδιορίζει τήν ἔννοια τῆς ἠθικῆς ἀπό τήν ὁποία διέπεται ἡ συγχώρηση ὡς ἑξῆς:

Ἔχω γράψει δύο ἔργα γιά τή συγχώρηση: τό ἕνα πολύ ἐπιθετικό, πολύ καυστικό, ἔχει τόν τίτλο *Pardonner?* (Νά συγχωρήσουμε;), καί τό ἄλλο *Ἡ συγχώρηση*, τό ὁποῖο εἶναι ἕνα βιβλίο φιλοσοφίας ὅπου μελετῶ τή συγχώρηση καθαυτήν, ἀπό τήν ἀποψη τῆς χριστιανικῆς καί ἐβραϊκῆς ἠθικῆς. Συνάγω μιά ἠθική [éthique] πού μπορεῖ κανεῖς νά τή χαρακτηρίσει ὑπερβολική [hyperbolique], γιά τήν ὁποία ἡ συγχώρηση εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἐντολή.³⁰

²⁹ *L'imprescriptible*, ὁ.π., σ. 25.

³⁰ Παρατίθεται στό ἄρθρο τοῦ Alain Gouhier, «Le temps de l'impardonnable et le temps du pardon selon Jankélévitch», στό Michel

Ἡ συγχώρηση αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό τόν Ζανκελεβίτς «ἀπροϋπόθετη» («inconditionnel»).³¹ Ὡς παράδειγμα ἀναφέρει τήν περίπτωση τῆς Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς, ἐπισημαίνοντας ὅτι ὁ Ἰησοῦς σύμφωνα μέ τόν Μάξ Σέλερ δέν τῆς λείει ὅτι «ἐάν ὑποσχεθεῖς πῶς δέν θά ἀμαρτήσεις πλέον, θά σέ συγχωρήσω... Ἀλλά πρῶτα συγχωρεῖ—ἀφέωνται σου αἱ ἀμαρτίαι (Λκ 7:48)—, καί ἐν συνεχείᾳ ἡ ἀπροϋπόθετη συγχώρηση καθιστᾶ τή Μαρία τή Μαγδαληνή ἱκανή νά ἀνακάμψει».³²

Ὁ Γαλλοεβραῖος Ζανκελεβίτς προσφεύγει στήν Καινή Διαθήκη, ὅπου καί ἐντοπίζει τήν ἀρχή (principe) τῆς ὑπερβολικῆς ἠθικῆς τῆς συγχώρησης. Ἀρχικά στήν Ὀμιλία ἐπί Τόπου Πεδινοῦ, συγκεκριμένα στή φράση ἀπό τό *Κατά Λουκᾶν Εὐαγγέλιο* (6:33): ἐάν ἀγαθοποιήτε τοὺς ἀγαθοποιῶντας ὑμᾶς, ποία ὑμῖν χάρις ἐστίν;,³³ ὅπου διαγιγνώσκει τήν ὑπέρβαση ὅχι μόνο τοῦ νόμου τῆς ἴσης ἀνταπόδοσης (ὄφθαλμόν ἀντί ὄφθαλμοῦ καί ὀδόντα ἀντί ὀδόντος), ἀλλά καί τοῦ χρυσοῦ κανόνα (καί καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν

Perrin (ἐπιμ.), *Le Pardon*, Beauchesne, συλλ. «Le point théologique» (ἀρ. 45), Παρίσι 1987, σ. 270.

³¹ Φρονῶ ὅτι ὁ Ντερριντά ἀντλεῖ τή λέξη τοῦ «ἀπροϋπόθετου» (πού ὡς ἔννοια τή διαλευκνεί ἀπό αὐτήν τῆς «κυριαρχίας») ἀπό τόν Ζανκελεβίτς, προσδίδοντας τῆς ὡστόσο μιάν ἄλλη προοπτική. Βλ. α) Jacques Derrida, *Inconditionnalité ou souveraineté / Ἀπροϋπόθετο ἢ κυριαρχία. Τό πανεπιστήμιο ἄνευ ὅρων, διγλωσση ἔκδοση, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, Πατάκης, Ἀθήνα 2002, σ. 143, σημ. 47· β) Βαγγέλης Μπιτσώρης, «Ζάκ Ντερριντά: Ἀπό τήν κυριαρχία σέ ἕνα πέραν τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ», περ. *Παίηση*, τχ. 25, ἀνοιξη-καλοκαίρι 2005, σ. 30-34.*

³² *Le pardon*, ὁ.π., σ. 1133.

³³ Ὁ.π., σ. 1126.

ὕμῶν οἱ ἄνθρωποι, ποιῆτε αὐτοῖς ὁμοίως, Λκ 6:31), ὁ ὁποῖος ἐντέλλεται τὴν ὁμοία, ἴση χρηστὴ ἀνταπόδοση, τὸ «do ut des», «δίνω γιὰ νὰ μοῦ δώσεις», ἰσόποσα, ἰσότημα βεβαίως (καὶ ἁμαρτωλοὶ ἁμαρτωλοῖς δανείζουσιν ἵνα ἀπολάβωσιν τὰ ἴσα,³⁴ Λκ 6:34). Τὸ πρόταγμα ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς (Λκ 6:27) εἶναι ἡ νέα ἐντολὴ πού υπερβαίνει τὴν ἰσοδυναμία τόσο τῆς ἀνταποδοτικῆς δικαιοσύνης ὅσο καὶ τῆς ἀνταποδοτικῆς ἀγάπης:

Μέ τὴ συγχώρηση συμβαίνει ὅτι καὶ μέ τὴν ἀγάπη. Γι' αὐτὸ ἡ ἕκτη ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ, πού ἐντέλλεται τὴν ἀγάπη γιὰ τοὺς ἐχθροὺς, συνδέεται μέ τὴν πέμπτη πού ἀπαγορεύει τὸ ἀνταλλακτικὸ ἀ ν τ ἰ [ἐλληνιστί] τοῦ νόμου τῆς ἴσης ἀνταπόδοσης. [...] Σέ ἀντίθεση πρὸς τὸ «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ» τοῦ Δεκαλόγου, ἡ Ἐπί τοῦ ὅρους ὁμιλία μᾶς ἐπιτάσσει νὰ στρέψουμε καὶ τὴν ἄλλη σιαγόνα, δηλαδή ἀντὶ νὰ ἐξομαλύνει τὴν ἀδικη προεξοχή, διπλασιάζει τὸ σκάνδαλο σκανδαλωδῶς. Ἡ συγχώρηση, σέ ἀντίθεση πρὸς τὴ δικαιοσύνη, δέν προτίθεται νὰ ἐξουδετερώσει τὴν ἀνισοροπία τῆς περισσείας [pléonexie] οὔτε νὰ ἀντισταθμίσει τὴν ἀσυμμετρία τῆς ἁμαρτίας, ἀλλά, ἀντιθέτως, ἐπιδεινώνει αὐτὴ τὴν ἀσυμμετρία καὶ αὐτὴ τὴν ἀνισοροπία, καὶ καθὼς τίς ἐπιδεινώνει τίς θεραπεύει.³⁵

Ἐδῶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, παρενθετικά, ἡ παραίνεση νὰ διαβάσουμε τὴν ἐξαιρετὴ εἰσαγωγὴ τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη «Ἡ περισσεία τῆς καινῆς ἐντολῆς καὶ ἡ ἰσοδυναμία τοῦ χρυσοῦ κανόνα», στὸ Ἀγάπη καὶ δικαιοσύνη τοῦ Πῶλ Ρικιέρ.³⁶

³⁴ Ὁ.π.

³⁵ Ὁ.π., σ. 1128.

³⁶ Πῶλ Ρικιέρ, Ἀγάπη καὶ δικαιοσύνη, μτφρ. Κική Καψαμπέλλη, Ἐκκρημέες, Ἀθήνα 2009, σ. 23-34.

Αὐτὸ τὸ ἀσύμμετρο, τὸ ἐπιβαρυντικῶς ἐπιπλέον, τὸ ὑπερβολικὸ, ὁ Ζανκελεβίτς τὸ ἐντοπίζει στὴν Ἐπί τοῦ ὅρους ὁμιλία (Μτ 5:47): καὶ ἐὰν ἀσπάσησθε τοὺς ἀδελφοὺς ὑμῶν μόνον, τί περισσὸν ποιεῖτε; καὶ τὸ ὁποῖο συνεπάγεται ὅτι ἡ «χάρις ἀρχίζει μέ τὸ ἐπιπλέον [le surplus], τὸ π ε ρ ι σ σ ὸ ν [ἐλληνιστί]».³⁷ Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ «περισσόν» εἰσάγεται γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὴν εὐαγγελικὴ ρῆση ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν (Μτ 5:44 καὶ Λκ 6:27). Εἶναι πρόδηλο ὅτι ἡ περισσεία τῆς ἀπροϋπόθετης συγχώρησης συνδέεται ἄμεσα μέ τὴν ἀπροϋπόθετη ἀγάπη, γιατί

ἡ συγχώρηση εἶναι ἀνιδιοτελής [gratuit] ὅπως ἡ ἀγάπη, μολονότι ἡ ἴδια ἡ συγχώρηση δέν εἶναι ἀγάπη οὔτε μεταβάλλεται ὑποχρεωτικά σέ ἀγάπη. Ἀλλά συμβαίνει νὰ καταλήξει κάποιος νὰ ἀγαπήσει αὐτὸν τὸν ὁποῖο συγχωρεῖ. [...] Τελικὰ ἡ χάρις τῆς συγχώρησης εἶναι μᾶλλον ἡ χάρις τῆς ἀγάπης ἐν γένει.³⁸

Ἐδῶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐπισημάνω, παρενθετικά, ὅτι ὁ Ζανκελεβίτς, ρωσοεβραϊκῆς καταγωγῆς, προσφεύγει ταυτόχρονα καὶ στὴν Παλαιὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη, ἀναγνωρίζοντας ὡστόσο τὸ καινοφανές τῆς χριστιανικῆς πλέον ρῆσης ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν. Ἐπίσης ὑπενθυμίζω ὅτι καὶ ἡ Γερμανοεβραία Χάννα Ἄρεντ ἐπισημαίνει πῶς «αὐτὸς πού ἀνακάλυψε τὸ ρόλο τῆς συγχώρησης στὴν περιοχὴ τῶν ἀνθρώπινων ὑποθέσεων εἶναι ὁ Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος».³⁹

³⁷ *Le pardon*, ὁ.π., σ. 1126 (βλ. ἐπίσης σ. 1131).

³⁸ Ὁ.π., σ. 1096.

³⁹ Hannah Arendt, *Condition de l'homme moderne*, ὁ.π., σ. 304.

Αυτή ή συγχώρηση καί αυτή ή αγάπη είναι άναιτιολόγητες, δέν αιτιολογούνται από κάποιο έξωτερικό κίνητρο ούτε αποβλέπουν σέ κάποιον ιδιοτελή σκοπό, κινούνται έν όλίγοις άνευ συμφέροντος, θά λέγαμε ότι είναι καί οί δύο *causa sui*: «είναι αυτό πού οί θεολόγοι άποκαλοϋν άφραυτότητα [*aséité*]».⁴⁰ Γι' αυτό άκριβώς ένισχύουν τήν άσυμμετρία μεταξύ του κακοποιού παραπτώματος καί τής αγαθής συγχώρησης. Έτσι εξηγείται ή ήδη μνημονευθείσα άπόφανση του Ζανκελεβίτς: «Η συγχώρηση, σέ αντίθεση προς τή δικαιοσύνη, δέν προτίθεται νά έξουδετερώσει τήν άνισοροπία τής περίσσειας [*pléonexie*]».

Έν όλίγοις ή συγχώρηση, μεσολαβημένη από τό *π ε ρ ι σ σ ό ν* τής αγάπης, μπορεί νά συγχωρήσει τά πάντα: «Τίποτε δέν είναι άδύνατον για τήν παντοδύναμη άφεση [*rémission*]! Η συγχώρηση, ύπ' αυτήν τήν έννοια, δύναται τά πάντα. Έκεί όπου άφθονεί ή άμαρτία, λέγει ό άπόστολος Παϋλος, ύπεραφθονεί ή συγχώρηση».⁴¹ Η δυνατότητα τής συγχώρησης νά συγχωρήσει τά πάντα συνεπάγεται ότι δέν ύπάρχει γι' αυτήν τό *άσυγχώρητο* ή άπολυτότητα τής καθαρής συγχώρησης, τής *venia pura*, δέν μπορεί νά περιοριστεί από κανέναν όρο, από κανένα άσυγχώρητο παράπτωμα:

⁴⁰ *Le pardon*, ό.π., σ. 1133. Ο γαλλικός όρος *aseíté* μεταφράζει τόν αντίστοιχο σχολαστικό λατινικό όρο *aseitas* (πού άνάγεται στην έκφραση «*a se*», «άφ' έαυτού») καί κατονομάζει τήν κατάσταση του άτόμου πού κατέχει τήν αίτία (*raison*) καί τήν αρχή (*principe*) τής προσίδιας ύπαρξής του. Ο ίδιος ό Δημιουργός είναι ή αίτία τής ύπαρξής του, ύπάρχει άφ' έαυτοϋ (*a se*), ένώ τό δημιούργημα ύπάρχει από τόν άλλο (*ab alio*, *abaliété*, άφ' έτέρου, άφετερότητα).

⁴¹ Ο.π., σ. 1141. (βλ. Ρωμ 5:20: *οϋ δέ έπλεόνασεν ή άμαρτία, ύπερεπερίσσευσεν ή χάρις.*)

Η συγχώρηση συγχωρεί τά πάντα σέ όλους καί για πάντοτε: διαμαρτύρεται τρελά κατά τής προφάνειας του έγκλήματος, όχι γιατί άρνείται αυτήν τήν προφάνεια, [...] αλλά γιατί άντιπαραθέτει στό κακούργημα τό παράδοξο τής άπειρης έλευθερίας της καί τής άνιδιοτελους αγάπης της.⁴²

Έξ όλων αυτών είναι πρόδηλο ότι τό θεμελιακό έρώτημα πού στοιχειώνει έν γένει τήν πραγμάτευση τής συγχώρησης είναι τό έξής: είναι όντως δυνατόν νά συγχωρηθούν τά πάντα; Ο Θεός, ως παντοδύναμος, μπορεί νά συγχωρήσει ότιδήποτε. Αλλά ό άνθρωπος; Υπάρχει γι' αυτόν κάτι πού είναι άδύνατον νά συγχωρηθεί, τουτέστιν *άσυγχώρητο*:

Στό τελευταίο κεφάλαιο τής Συγχώρησης πού πραγματεύεται τό *άσυγχώρητο*, ένώ αρχικά ό Ζανκελεβίτς άποφαίνεται έμφατικά ότι «τίποτε δέν είναι άδύνατον για τήν παντοδύναμη άφεση! Η συγχώρηση, ύπ' αυτήν τήν έννοια δύναται τά πάντα», «ή συγχώρηση συγχωρεί τά πάντα σέ όλους καί για πάντοτε»,⁴³ στή μεθεπόμενη πρόταση καταλήγει στόν περιορισμό αυτής τής άπόλυτης, άπειρης συγχωρησιμότητας:

Η συγχώρηση δέν γνωρίζει άδυνατότητα: παρά ταϋτα δέν έχουμε πεί ακόμη τόν πρώτο όρο χωρίς τόν όποιο ή συγχώρηση στερείται νόηματος. Αυτός ό στοιχειώδης όρος είναι ή άπόγνωση καί ή άυπνία καί τό αίσθημα έγκατάλειψης του ύπόλογου. [...] Για νά συγχωρήσουμε, χρειάζεται αρχικά νά μās ζητήσουν συγχώρηση. Μās ζήτησαν ποτέ συγχώρηση;⁴⁴

⁴² Ο.π., σ. 1142.

⁴³ Ο.π., σ. 1141 καί 1142.

⁴⁴ Ο.π., σ. 1142.

Ὡς ἐκ τούτου τὰ ἐρωτήματα πού προκύπτουν εἶναι δύο: ἡ (ἀ)δυνατότητα τῆς συγχώρησης καί ἡ αἴτηση συγχώρησης ἀπό τόν θύτη. Στήν περιώνυμη ἐρωταπόκριση τοῦ Ζανκελεβίτς: «Μᾶς ζήτησαν ὅμως συγχώρηση; [...] Ἡ συγχώρηση πέθανε στά στρατόπεδα τοῦ θανάτου», λανθάνει ἡ ἀπόφανση ὅτι τό ἀσυγχώρητο τοῦ ἀπειρου ἐγκλήματος καθιστᾶ τή συγχώρηση ἀδύνατη. Ἀλλά τώρα στήν ἀδυνατότητα συγχώρησης προστίθεται καί ἡ προϋπόθεση τῆς αἴτησης συγχώρησης ἀπό αὐτόν πού ἔχει διαπράξει τό ἐγκλημα.

Τόσο ὁ Ρικαίρ ὅσο καί ὁ Ντερριντά ἀποροῦν τόν καθορισμό τῆς συγχώρησης ἀπό τήν (ἀπ)αίτηση συγχώρησης:

Ὡς πρός αὐτό ὁ Ζάκ Ντερριντά, μέ τόν ὁποῖο ἐδῶ διασταυρώνομαι ἐκ νέου, ἔχει δίκιο: ἡ συγχώρηση ἀπευθύνεται στό ἀσυγχώρητο, εἰδᾶλλως δέν ὑπάρχει. Εἶναι ἀπροϋπόθετο [inconditionnel], εἶναι ἄνευ ἐξαιρέσεως καί ἄνευ περιορισμοῦ. Δέν προϋποθέτει τήν αἴτηση συγχώρησης.⁴⁵

Συνοψίζοντας θά ἔλεγα ὅτι γιά τόν Ζανκελεβίτς ἡ συγχώρηση εἶναι ἀδύνατη ἐπειδή ἐπιτάσσει νά μή συγχωρήσουμε τό ἀσυγχώρητο, ἐνῶ γιά τόν Ντερριντά ἡ συγχώρηση εἶναι ἀδύνατη καί γιά τόν Ρικαίρ δύσκολη⁴⁶ ἐπειδή ἐπιτάσσει

⁴⁵ Paul Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Παρίσι 2000, σ. 605.

⁴⁶ Ὁ ἐπίλογος τοῦ βιβλίου τοῦ Πῶλ Ρικαίρ *La mémoire, l'histoire, l'oubli* ἔχει τόν τίτλο «Ἡ δύσκολη συγχώρηση». Στήν πρώτη παράγραφο αὐτοῦ τοῦ ἐπιλόγου ὁ Γάλλος φιλόσοφος, ἀφοῦ ἔχει ἐπισημάνει ὅτι «ἡ συγχώρηση ἀποτελεῖ τόν κοινό ὀρίζοντα τῆς μνήμης, τῆς ἱστορίας καί τῆς λήθης», ἀποφαίνεται ὅτι αὐτός ὁ ὀρίζοντας «καθιστᾶ τή συγχώρηση δύσκολη: οὔτε εὐκολη, οὔτε ἀδύνατη», ὁ.π., σ. 593.

ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, νά συγχωρήσουμε τό ἀσυγχώρητο. Ὅσον ἀφορᾷ τόν Λεβινάς, αὐτός συμπαρατάσσεται μέ τόν Ζανκελεβίτς, παραμένοντας πιστός στήν ἰουδαϊκή παράδοση: ἡ συγχώρηση δέν μπορεῖ νά δοθεῖ ἂν δέν ἔχει προηγηθεῖ ἡ αἴτησή της:

Καμία συγχώρηση, ἂν δέν τή ζήτησε ὁ ἔνοχος! Πρέπει ὁ ἔνοχος νά παραδεχθεῖ τό παράπτωμά του· πρέπει ὁ ἀδικημένος νά θελήσει νά δεχθεῖ τίς παρακλήσεις τοῦ ἀδικητή. Ἀκόμη καλύτερα: κανείς δέν μπορεῖ νά συγχωρήσει, ἂν δέ τοῦ ζητήσῃ συγχώρηση αὐτός πού τόν ἀδίκησε, ἂν ὁ ἔνοχος δέν ἀναζητήσῃ τρόπους νά ἐξευμενίσῃ τόν ἀδικημένο.⁴⁷

Ὅστωσο πέραν αὐτοῦ τοῦ περιοριστικοῦ ὅρου ὑπάρχει καί κάτι ἄλλο, συναφές ἀλλά βαθύτερο, ἀκραιφνῶς φιλοσοφικό: τό κακό, καί δὴ τό χερίστο, τό ριζικό κακό. Ὁ Ζανκελεβίτς, ἂν καί ἀναγνωρίζει ὅτι «ἡ ἀπειρη “συγχωρησιμότητα” τοῦ παραπτώματος δέν προϋποθέτει ἐπ’ οὐδενί τήν ἀνυπαρξία τοῦ κακοῦ», γιατί «αὐτή ἡ ἀνυπαρξία θά ἀφαιροῦσε ἀπό τή συγχώρηση τό καθημερινό ψωμί της», ἀναγνωρίζει ἐπίσης ὅτι παράλληλα

ὑπάρχει ἐντούτοις ἓνα Ἄσυγχώρητο [Impardnable] πού ἴσως εἶναι τό μή ἀναγώγιμο κατάλοιπο μιᾶς ἀπειρης καί ἑσαι ἀνολοκλήρωτης ἀναγωγῆς. [...] Ἡ κακόβουλη ἐλευθερία, ἡ κακοπροαίρετη ἐλευθερία πού γιά τήν ἀκρίβεια δέν εἶναι ἡ «πηγή τοῦ κακοῦ», ἀλλά τό ἴδιο τό κακό καί τό μοναδικό κακό πού μποροῦμε νά διανοηθοῦμε (διότι δέν ὑπάρχει ἄλλο κακό ἀπό τήν κακοβουλία), αὐτή ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπείρως ὄργανο-ἐμπόδιο.⁴⁸

⁴⁷ Ἐμμανουέλ Λεβινάς, *Τέσσερις ταλμουδικές μελέτες*, ὁ.π., σ. 65.

⁴⁸ *Le pardon*, ὁ.π., σ. 1143.

Ὡς ἐκ τούτου τό «ἀσυγχώρητο» διαχωρίζεται ἀφενός σέ αὐτό πού ἀρχίζει μέ ἄλφα μικρό (ἀσυγχώρητο) καί τό ὁποῖο *μπορεῖ* νά συγχωρήσει ἢ συγχώρηση, πού εἶναι δηλαδή ἀφέσιμο, ἀφετέρου σέ ἐκεῖνο πού ἀρχίζει μέ ἄλφα κεφαλαῖο (Ἀσυγχώρητο) καί τό ὁποῖο εἶναι ἀδύνατον νά συγχωρήσει ἀκόμη καί ἢ ἀπροϋπόθετη συγχώρηση.

Κατά τόν Ζανκελεβίτς αὐτό τό «ἀσυγχώρητο» εἶναι ἓνα «ὑπερβολικό Ἀσυγχώρητο»,⁴⁹ τό ὁποῖο οὐσιαστικά ἀντιφάσκει πρὸς τήν ὑπερβολική ἠθική, ἢ ὁποῖα ἀναγνωρίζει ὡς αὐθεντική συγχώρηση μόνο τή *venia pura*, τήν καθαρή συγχώρηση, τήν ἀνιδιοτελή, τήν *ἀνευ ὄρων*, ἐν κατακλειδί τήν *ἀπροϋπόθετη*. Ἡ «καθαρή συγχώρηση» συνεπάγεται τή συγχωρησιμότητα τοῦ ἀσυγχώρητου, καί ὡς ἐκ τούτου τήν «ἄπειρη συγχωρησιμότητα».⁵⁰ Αὐτή τήν καθαρή ὑπερ-συγχώρηση, τήν «ἀνιδιοτελή, τήν «τρελή», τήν «ἀνευ λόγου», ὁ Ζανκελεβίτς τήν ὀνομάζει «ὀριακή συγχώρηση» («*pardon-limite*»),⁵¹ τουτέστιν *ἀκραία* καθότι ὑπερβαίνει κάθε ἀποδεκτό ὄριο ἀναγνωρίζοντας μόνο τό «ὑπερβολικό». Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως ὑπάρχει μιὰ ὀριακή κατάσταση, τό Ἄουσβιτς, τό ὁποῖο θέτει ὄρια στήν ἄπειρη δυνατότητα τῆς ὀριακῆς συγχώρησης, καθιστώντας τήν οὐσιαστικά ἀδύνατη, ἀνέφικτη. Ἔτσι, δίπλα στό ἀσυγχώρητο πού *μπορεῖ* καί πρέπει νά συγχωρηθεῖ, ὑπάρχει τό Ἀσυγχώρητο πού δέν *μπορεῖ* καί δέν πρέπει νά συγχωρηθεῖ.

Αὐτό τό Ἀσυγχώρητο εἶναι ἀπόρροια μιᾶς ριζικῆς κακίας, τουτέστιν μιᾶς ἀπόλυτης, κακόβουλης, ὑπερβολικῆς ἐλευθερίας, ἢ ὁποῖα ἀντιπαρατίθεται στήν ἐπίσης ἀπόλυτη καλόβουλη, ὑπερβολική ἐλευθερία, τουτέστιν στήν περίσσεια τῆς ἀγάπης καί τῆς συγχώρησης. Κατ' οὐσίαν πρόκειται γιά τήν ἀντιπαλότητα δύο ἀπόλυτων, ἄπειρων, ὑπερβολικῶν δυνάμεων, ἀφενός τῆς δυνάμεις τῆς συγχώρησης καί τῆς ἀγάπης, ἀφετέρου τῆς δυνάμεις τῆς διάπραξης τοῦ κακοῦ. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει ὅτι ἢ μία ἀπό τίς δύο εἶναι ἐπικρατέστερη τῆς ἄλλης:

Ἡ ἄπειρη ἰσχύς τῆς συγχώρησης εἶναι ἰσχυρότερη ἀπό τήν ἄπειρη ἰσχύ τοῦ γεγονότος ὅτι ἔχω διαπράξει τό κακό καί ἀντιστρόφως. Στήν ἄπειρη κακία, ἄπειρη χάρις καί ἀντιστρόφως! Πάντοτε ἀντιστρόφως! Ἡ ἀγάπη εἶναι ἰσχυρότερη ἀπό τό κακό, καί τό κακό εἶναι ἰσχυρότερο ἀπό τήν ἀγάπη, εἶναι ἰσχυρότερο τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο!⁵²

Αὐτή ἢ ἀντιπαράθεση εἶναι ἄλυτη καί διηνεκῆς, ἀσυμφιλίωτη:

Ἐπάρχει μεταξύ τοῦ ἀπολύτου τοῦ νόμου τῆς ἀγάπης καί τοῦ ἀπολύτου τῆς μοχθηρῆς ἐλευθερίας ἓνα σχίσμα πού εἶναι ἀδύνατο νά διαρραγεῖ ἐντελῶς. Δέν προσπαθήσαμε νά συμφιλιώσουμε τήν ἀνορθολογικότητα τοῦ κακοῦ μέ τήν παντοδυναμία τῆς ἀγάπης. Ἡ συγχώρηση εἶναι ἰσχυρή ὅπως τό κακό, ἀλλά καί τό κακό εἶναι ἰσχυρό ὅπως ἢ συγχώρηση.⁵³

Ὁ Ζανκελεβίτς δέν πιστεύει στή δυνατότητα ἐκρίζωσης

⁴⁹ Ὁ.π., σ. 1147.

⁵⁰ Ὁ.π., σ. 1143.

⁵¹ Ὁ.π., σ. 1104, 1107.

⁵² Ὁ.π., σ. 1148.

⁵³ *L'imprescriptible*, ὁ.π., σ. 14-15.

τῆς ριζικῆς κακίας, γιατί ἡ ἄπειρη ἐλευθερία πού διαθέτει ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄμεσα συνυφασμένη μέ τή δυνατότητα μιᾶς ἐλεύθερης, ἀναιτιολόγητης, διάπραξης τοῦ ἐπαχθέστερου ἐγκλήματος, ἀκόμη καί τοῦ μεταφυσικοῦ ἐγκλήματος, τοῦ κατεξοχῆν Ἄσυγχώρητου. Αὐτή ἡ ἀσυμφιλίωτη, ἔνταση μεταξύ τῆς ὑπερβολικῆς ἀγάπης-συγχώρησης καί τῆς ὑπερβολικῆς κακίας δημιουργεῖ ἓνα ἀγεφύρωτο χάσμα, μιᾶ ἀνεπούλωτη πληγή πού ὀδηγεῖ τόν Γαλλοεβραῖο φιλόσοφο νά ἀναπροσαρμόσει τήν ἤδη μνημονευθεῖσα παύλεια ρῆση:

Αὐτή ἡ ἀκραία καί σχεδόν σπαρακτική ἔνταση εἶναι αὐτή ἀκριβῶς τῆς τρελῆς συγχώρησης πού ἐκχωρεῖται στόν κακό. Ὅπου ἀφθονεῖ τό παράπτωμα, ἡ χάρις ὑπεραφθονεῖ [οὗ δὲ ἐπλεόνασεν ἡ ἁμαρτία, ὑπερεπερίσσευσεν ἡ χάρις]. Ἄλλά ἐπιπλέον –αὐτό δέν τό ἔχει προσθέσει ὁ ἀπόστολος Παῦλος– ὅπου ἡ χάρις ὑπεραφθονεῖ, τό κακό ὑπεραφθονεῖ ἀνταγωνιστικά καί κατακλύζει ἀκόμη καί τήν ἴδια τήν ὑπεραφθονία, μέσω μιᾶς ἄπειρης καί μυστηριώδους ὑπερπλειοδοσίας. Τό μυστήριο τῆς μῆ ἀναγώγιμης καί ἀδιανόητης κακίας εἶναι ταυτόχρονα ἰσχυρότερο καί ἀσθενέστερο, ἀσθενέστερο καί ἰσχυρότερο ἀπό τήν ἀγάπη. Ἐπίσης ἡ συγχώρηση εἶναι ἰσχυρή ὅπως ἡ κακία· ἀλλά δέν εἶναι ἰσχυρότερη ἀπό αὐτήν.⁵⁴

Κατ' ἐμέ, ἐδῶ ἀκριβῶς αἴρεται οὐσιαστικά ἡ περίφημη αὐτο-αντίφαση τοῦ Ζανκελεβίτς, ὁμολογημένη καί ἀπό τόν ἴδιο, σχετικά μέ τήν ἀντίθεση τῆς ὑπερβολικῆς ἠθικῆς πού συγχωρεῖ τά πάντα καί τῆς ἐπιτακτικῆς ἠθικῆς πού δέν ἐπιτρέπει τή συγχώρηση τοῦ Ἄσυγχώρητου: ἡ ἀντίφαση

ὀφείλεται κατ' οὐσίαν στήν ἀντίθεση τῶν δύο ὄρων τῆς, οἱ ὁποῖοι κατὰ τόν Γαλλοεβραῖο φιλόσοφο δέν ἐπιδέχονται καμία ἐγγελιανή Aufhebung (ἀναίρεση) ἢ Versöhnung (συμφιλίωση). Ὁ περί ἠθικῆς λόγος τοῦ Ζανκελεβίτς εἶναι σχιζοειδής, σχισματικός καί γι' αὐτό πάντοτε ἀνήσυχος, ἀνησυχαστικός.

Παραταῦτα ὁ Ζανκελεβίτς προβαίνει σέ μιᾶ θετικῆ ἀξιοδότηση τῆς ἀπροϊόθετης συγχώρησης ἐντός αὐτῆς τῆς ἀκραίας, ἄλυτης ἔντασης, τή στιγμή μάλιστα πού ἀφαιρεῖ ἀπό τήν ἀνιδιοτελέστατη συγχώρηση τήν ἀπαραίτητη διάρκεια τῆς, ἡ ὁποία διασφαλίζει τή στοιχειωδέστερη ὑπαρξή τῆς. Ἡ *venia pura*, ἡ καθαρῆ συγχώρηση

εἶναι ἓνα συμβάν πού ἴσως δέν ἔχει ἔλθει-συμβεῖ ποτέ στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου [...] εἶναι ἓνα ὄριο μόλις καί μετά βίας ψυχολογικό, μιᾶ κατάσταση αἰχμῆς μόλις καί μετά βίας βιωμένη· ἡ αἰχμηρῆ κορυφή τῆς συγχώρησης, *acumen veniae* [ἀκίδα συγχώρησης], εἶναι μόλις καί μετά βίας ὑπάρχουσα ἤ, πράγμα πού σημαίνει τό ἴδιο, σχεδόν ἀνύπαρκτη!⁵⁵

Ἐν ὀλίγοις ἡ ὑπερβολικῆ καθαρότητα τῆς συγχώρησης, ἐπειδή προϋποθέτει μιάν ἀπόλυτη ἀνιδιοτέλεια, πέραν οἰουδήποτε συμφέροντος, ἀκόμη καί ἀσυνείδητου, πέραν οἰασδήποτε ἀδιόρατης φιλαυτίας ἢ σκοπιμότητας, καθίσταται ἀδύνατη, ἀνέφικτη – οὐδέποτε παρούσα-παροντικοποιήσιμη (*présentable*), ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ντερριντά. (Ἐδῶ, πράγματι, συγκλίνουν οἱ θέσεις τῶν δύο φιλοσόφων, καθότι ἀμφότεροι φρονοῦν ὅτι ἡ συγχώρηση, ὡς συμβάν, δέν μπορεῖ

⁵⁴ Ὁ.π., σ. 1149.

⁵⁵ Ὁ.π., σ. 1103.

παρά να είναι αδύνατη, ανέφικτη. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ να ἐπισημάνω ὅτι ἡ ντερριντιανή ἀπροϋπόθετη συγχώρηση προϋποθέτει τὴν ἀδυνατότητά της, ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἀδυνατότητά της.⁵⁶) Κατ' οὐσίαν, τὸ ἀδύνατον καὶ ἡ σχεδὸν ἀνυπαρξία τῆς ἀπροϋπόθετης συγχώρησης ὀφείλονται στὸ συνεχές τῆς χρονικῆς διαρκούς ροῆς τῆς συνειδήσης, ἡ ὁποία ἀδυνατεῖ να μὴν ὑποκύψει στὴν αὐταρέσκειά της, να μὴ νιώσει ἓνα ἴχνος σκοπιμότητας, ιδιοτέλειας. Ὁ Ζανκελεβίτς φρονεῖ ὅτι ἡ ἀπροϋπόθετη, ἄνευ συμφέροντος συγχώρηση εἶναι ἄκρως στιγμιαία, δέν ἔχει διάρκεια, εἶναι ἓνα ἀστραπιαῖο, σχεδὸν ἀνύπαρκτο βίωμα. Αὐτὸ πού ὑπάρχει εἶναι μιὰ «αἰχμὴ συγχώρησης» («acumen veniae»), ἀλλὰ ὄχι «κατάσταση» συγχώρησης».⁵⁷

⁵⁶ Βλ. Jacques Derrida, *Τὸ πανεπιστήμιο ἄνευ ὄρων*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, Ἐκκρεμές, Ἀθήνα 2004, σ. 169, σημ. 106: «Ἄν συγχωρῶ [τὸ παράπτωμα] ἐπειδὴ εἶναι συγχωρήσιμο, ἐπειδὴ εἶναι εὐκολο να συγχωρήσω, τότε δέν συγχωρῶ. Συνεπῶς μπορῶ να συγχωρήσω μόνο ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀσυγχώρητο. Ἐκεῖ ὅπου δέν εἶναι δυνατόν να συγχωρήσω. [...] Ἡ συγχώρηση, ἂν εἶναι δυνατή, δέν μπορεῖ να ἐπισυμβαίνει παρά μόνο ὡς ἀδύνατη. [...] Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρέπει να κάνει κανεὶς τὸ ἀδύνατον. Τὸ συμβάν, ἂν ὑπάρχει κάτι τέτοιο, συνίσταται στὸ να κάνει κανεὶς τὸ ἀδύνατον». Αὐτὸ πού διαφοροποιεῖ τὸν Ζανκελεβίτς ἀπὸ τὸν Ντερριντά εἶναι ὅτι γιὰ τὸν πρῶτο τὸ συμβάν εἶναι «ἐνέργημα» (*Le pardon*, ὁ.π., σ. 1028), ἀπόρροια ἐνεργητικῆς ἀπόφασης, ἐνῶ γιὰ τὸν δεύτερο ἡ ἐν λόγῳ ἀπόφαση εἶναι ἀποκλειστικὰ παθητικὴ. Ἡ ὑπερβολικὴ ἠθικὴ τοῦ Ζανκελεβίτς, ὅπως καὶ τοῦ Ρικαίρ, εἶναι αὐτόνομη, διέπεται ἀπὸ τὴν πρωτοκαθεδρία τοῦ ἐγῶ ὡς ἐνεργητικοῦ ἀποφασίζοντος ὑποκειμένου, ἐνῶ ἡ ὑπερ-ἠθικὴ τοῦ Ντερριντά, ὅπως τοῦ Λεβινάς, εἶναι ἐτερόνομη, καθορίζεται ἀπὸ τὴν πρωτοκαθεδρία τοῦ ἄλλου ἐναντι τοῦ ἐγῶ (βλ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, «Πῶλ Ρικαίρ, Ζὰκ Ντερριντά: δύσκολη συγχώρηση, ἀδύνατη συγχώρηση», ἐφ. Κυριακάτικη Αὐγή, 20.5.2012).

⁵⁷ *Le pardon*, ὁ.π., σ. 1104.

Ὅστόσο, αὐτὴ ἡ ἀκραία ἀπίσχυανση τῆς παρουσίας τῆς ἀπροϋπόθετης συγχώρησης δέν μειώνει καθόλου τὴν ἀξία της. Δίνω τὸν καταληκτικὸ λόγον τῆς εἰσήγησής μου στὸν ἴδιο τὸν Ζανκελεβίτς, γιὰ να δοῦμε πῶς διαμορφώνεται τελικὰ ἡ θετικὴ ἀποτίμηση τῆς ὑπερβολικῆς ἠθικῆς τῆς ἀπροϋπόθετης συγχώρησης:

Ἀκόμη καὶ ἐάν οὐδεὶς, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ κόσμος εἶναι κόσμος, δέν ἔχει συγχωρήσει ποτέ χωρὶς ἐπιφυλάξεις καὶ ὑστεροβουλίες, χωρὶς νοητικούς περιορισμούς, χωρὶς μιὰ ἀπειροελάχιστη δόση μνησικακίας, εἶναι ἀρκετὸ πού μπορεῖ κανεὶς να διανοηθεῖ τὴ δυνατότητα τῆς καθαρῆς συγχώρησης: ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὴ οὐδέποτε ἔχει ὄντως ἐπιτευχθεῖ, τὸ ὄριο τῆς καθαρῆς συγχώρησης θά μᾶς ὑποδεικνύει πάντοτε τὸ καθῆκον μας, θά ρυθμίζει καὶ θά προσανατολίζει τίς προσπάθειές μας, θά παρέχει ἓνα κριτήριο πού θά μᾶς ἐπιτρέπει να διακρίνουμε τὸ καθαρὸ ἀπὸ τὸ μὴ καθαρὸ, θά προσφέρει τὸ μέτρο γιὰ τὴν ἀξιολόγηση καὶ θά δίνει νόημα στὴν ἀγάπη: αὐτὸς πού δέν φθάνει ποτέ τὸ ἰδεῶδες (τὸ ἰδεῶδες ἔχει γίνεαι ἀκριβῶς γιὰ να μὴν τὸ φθάσουμε ποτέ) μπορεῖ να τὸ πλησιάσει ἐπ' ἄπειρον.⁵⁸

⁵⁸ Ὁ.π.

Ἡ συγχώρηση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Σταῦρος Ζουμπουλάκης

ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ

Ἀθήνα 2014